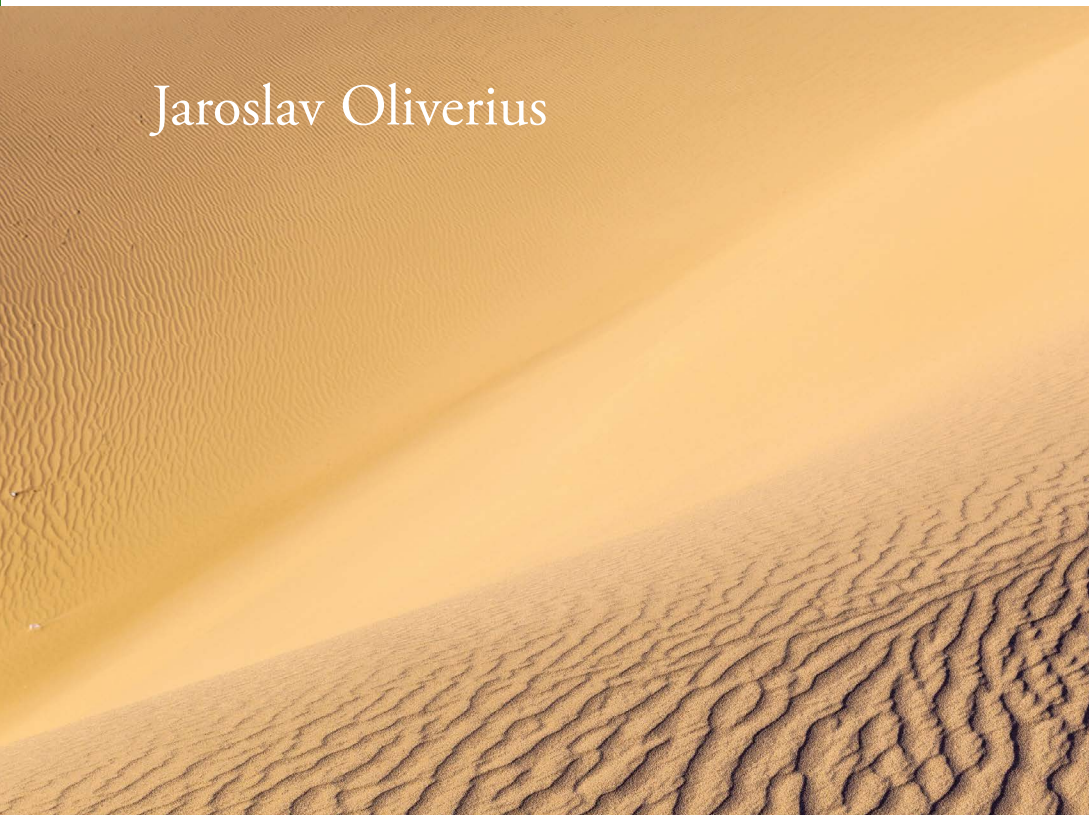

Moderní literatury arabského Východu

Jaroslav Oliverius

Moderní literatury arabského Východu

1880-2000

Jaroslav Oliverius

Redakce Jan Sušer
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání druhé

© Univerzita Karlova v Praze, 2015
© Jaroslav Oliverius, 2015

ISBN 978-80-246-2964-3
ISBN 978-80-246-2967-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

9	Předmluva
11	Epocha kulturní obrody v zemích arabského Východu
12	Osmanská říše v 18. a 19. století
12	Krise Osmanské říše v 18. století
13	Příčiny a průvodní jevy kulturní obrody v Sýrii a Egyptě
21	Počátky moderní arabské literatury
21	Obecná charakteristika nové literatury
22	Sýrie
22	Klasický kulturní odkaz a evropská kultura
24	Ideje osvícenství a národního obrození. 'A. al-Kawākibī, Ğ. Dallāl, Adib Ishāq
25	Obraz Evropy a Evropanů. Dva „cestopisy“ A. F. aš-Šidjāqa
27	Počátky dramatické tvorby
28	Palestina
28	Pravoslavné misie a ruská kultura a literatura
30	Irák

30	Na prahu reformy. Literární salóny a kluby
31	Poezie
33	Egypt
33	Francie očima Egyptanů. „Cestopisy“ R. R. at-Taḥṭāwīho a ‘A. Mubāraka
35	Návrat k maqāmě. M. al-Muwajjihī, Ḥ. Ibrāhīm
37	Dramatická tvorba
38	Novoklasická poezie

41 **Epocha národních literatur v zemích arabského Východu**

42 **Egyptská moderní literatura**

42	Vznik moderní arabské prózy v Egyptě
42	Historický román. Ğurġī Zajdān
45	Vesnický román. Muḥammad Ḥusajn Hajkal
47	Povídka. „Nová škola“
55	Poezie. Kritika novoklasicismu. Škola ad-Dīwānu
62	Vyvrcholení kulturní obrody v Egyptě. Klasikové moderní egyptské literatury
63	Muṣṭafā Šādiq ar-Rāfi‘ī
63	Svár starého a nového. Salāma Mūsā
65	Funkce literatury
66	Ṭāhā Ḥusajn
73	Maḥmūd Tajmūr
80	Tawfiq al-Ḥakīm
95	Egyptská poezie 30. let 20. století. Chalil Muṭrān. Skupina Apollo
95	Chalil Muṭrān
97	Skupina Apollo
100	Panorama egyptské společnosti v díle J. Ḥaqqīho a N. Maḥfūẓe
100	Nová generace egyptských prozaiků
102	Jahjā Ḥaqqī
106	Naġīb Maḥfūẓ
136	„Noví realisté“. Egyptská próza 50. a 60. let 20. století
153	Iracionální a absurdní literatura v zrcadle egyptské kritiky
155	„Nová vlna“ v egyptské povídkové tvorbě. Egyptský „nový román“
171	Egyptská dramatická tvorba
175	Egyptská literární kritika po 2. světové válce
188	Moderní arabská poezie
188	Obecná charakteristika
190	Básníci syrsko-libanonské školy v USA (al-maḥġar)

193	Irák
198	Libanon a Sýrie
202	Egypt
203	Palestina
207	Libanonská moderní literatura
207	Úvod
208	Povídková a románová tvorba
219	Literatura libanonských a syrských emigrantů v USA
219	Vznik syrsko-libanonské školy
220	Ġibrān Chalīl Ġibrān
223	Michā'il Nu'ajma
225	Amīn ar-Riḥānī
227	Syrská moderní literatura
227	Meziválečné období
229	Poválečná syrská próza
237	Irácká moderní literatura
237	Vznik moderní irácké prózy
239	Kriticko-realistická próza
246	Nové ztvárnění skutečnosti
257	Palestinská moderní literatura
257	Historicko-politický rámec literární tvorby
259	Počátky palestinské prózy
261	Současná palestinská próza
277	Súdánská moderní literatura
277	Počátky súdánské prózy
279	Aṭ-Ṭajjib Ṣāliḥ
285	Doslov (František Ondráš)
293	Poznámky k přepisu a výslovnosti arabských hlásek
295	Nobelova cena za literaturu

297	Výběr z literatury
297	Práce k arabské moderní literatuře
300	Překlady do češtiny a slovenštiny
303	Rejstřík literárních směrů, skupin a periodik
305	Jmenný rejstřík

Předmluva

Tato publikace je určena především posluchačům Ústavu Blízkého východu a Afriky FF UK. Může však vhodně posloužit i těm, kdo studují arabštinu v jazykových školách a jiných institucích, a rovněž všem zájemcům o literatury Asie a Afriky nebo o novodobou kulturu arabského světa.

Podává zevrubný výklad o moderních literaturách arabského Východu od jejich počátků v 19. století až do současnosti, sleduje literární vývoj v Egyptě, Sýrii, Libanonu, Palestině, Iráku a Súdánu a zahrnuje též významnou tvorbu syrsko-palestinských emigrantů v USA. Nejvíce místa je věnováno egyptské literatuře, a to ze dvou důvodů. Díky studijním pobytům v Egyptě bylo možno shromáždit velké množství materiálu a studovat egyptskou literaturu nejsoustavněji. Závažnějším a rozhodujícím důvodem však je fakt, že Egypt zaujímá již od konce 19. století čelné postavení v kultuře a literatuře celého arabského světa a významně ji ovlivňuje.

Výklad se zaměřuje na postižení základních faktorů vzniku moderních literatur arabského Východu a určujících tendencí jejich vývoje, zvláště se zřetelem k jednotlivým druhům a žánrům. Průběžně si všímá stále diskutované otázky vztahu starého a nového, tj. podílu vlastního kulturního odkazu a vnějších, cizích vlivů, a s tím spjatého opakovaného úsilí o zachování vlastní kultur-

ní identity a vytvoření autentické, svébytné arabské literatury. Probíraná díla charakterizuje hlavně po tematické stránce, ale pozornost věnuje i tvárným prostředkům, vývoji tvůrčí metody jednotlivých autorů a jejich názorovému profilu. Životopisné údaje o autorech jsou uváděny tehdy a do té míry, pokud mohou přispět k lepšímu pochopení jejich děl. Výklad o egyptské literatuře doplňuje též stať o literární kritice.

Literatury arabské severní Afriky (Mağribu) nebyly do této publikace pojaty, protože jsou zevrubně zpracovány v knize Svetozára Pantůčka *Literatury severní Afriky – Alžírsko, Tunisko, Maroko, Libye* (Praha: Panorama, 1978, 342 s.).

Jaroslav Oliverius

Epocha kulturní obrody v zemích arabského Východu

Osmanská říše v 18. a 19. století

KRIZE OSMANSKÉ ŘÍŠE V 18. STOLETÍ

Od 18. století se v Osmanské říši začaly stále výrazněji projevovat známky prohlubující se politické a ekonomické krize. Období největšího územního a mocenského rozmachu, kterým osmanský stát procházel v 16. a 17. století, již patřilo nenávratně minulosti. Na válečném poli zatlačily evropské státy (hlavně Rusko a Rakousko) tureckou armádu do defenzívy a připravily jí řadu těžkých porážek, po nichž následovaly územní ztráty stvrzené mírovými ujednáními v Karlovicích (1699), Küçük Kaynarci (1774) a Iaşi (1792). Také na východě říše musela Vysoká Porta čelit vážnému nebezpečí; v bojích s Persií po nastoupení Nádíra Šáha roku 1736 zaznamenala citelné vojenské neúspěchy a ztráty.

Vzrůstající mocenský a hospodářský vliv evropských velmocí se promítal i do vnitřních poměrů Osmanské říše, např. v podobě různých privilegií a výhod poskytovaných občanům těchto států. Šlo zejména o systém tzv. kapitulací, na jejichž základě mohli cizinci na území říše volně cestovat a obchodovat a svobodně vyznávat své náboženství. Byli také zproštěni povinnosti platit

daně a nesměli být souzeni nebo vězněni místními úřady. Neúměrně nízká cla stanovená vnučenými obchodními dohodami umožňovala snadné pronikání levných výrobků evropského průmyslu a přivodila úpadek tradičních řemesel, zejména textilní výroby. Parazitní feudální systém ruinoval zemědělství a přispíval tak k celkovému hospodářskému útlumu.

PŘÍČINY A PRŮVODNÍ JEVY KULTURNÍ OBRODY V SÝRII A EGYPTĚ

Tato politická a ekonomická krize samozřejmě zasáhla i arabské provincie Osmanské říše, kde byla navíc provázena národnostním útlakem, zvůli tureckých úřadů, tradicionalismem islámské ortodoxie a kulturní stagnací. Koncem 18. a začátkem 19. století však i v těchto oblastech začíná nová historická epocha signalizující hluboké přeměny ve všech sférách života. Rozhodujícím impulsem k tomuto dlouhodobému procesu byly kontakty s Evropou, „náráz“ (impakt) evropské kultury a civilizace. Ten vyvolal řetězovou reakci dalekosáhlých opatření a změn, které otřásl dosavadními systémy a strukturami společnosti a promítly se následně i do oblasti kultury a literatury.

„Setkání“ s Evropou probíhalo buď cestou nenásilnou, formou dlouhodobých obchodních a kulturních styků, nebo cestou násilnou, vojenskou invazí a okupací. Nelze samozřejmě tvrdit, že by arabské země neměly do 18. století žádné kontakty s Evropou. V této době, charakterizované expanzí evropských velmocí do Asie a Afriky, však nabývá konfrontace s Evropou podstatně odlišné podoby a realizuje se jako trvalý a stále intenzivnější nápor nových hodnot.

Typickým příkladem první, nenásilné formy je Sýrie, která tehdy zahrnovala i území dnešního Libanonu. Ta udržovala tradiční obchodní a kulturní styky s Evropou, zejména s Itálií a Francií. Zásahu na tom měla především křesťanská, maronitská část obyvatelstva. Maronitská církev totiž uzavřela již v 15. století unii s římskokatolickou církví a v roce 1584 byla v Římě založena maronitská kolej, kde se v evropském duchu vzdělávali maronitští teologové. V důsledku této duchovní a náboženské spřízněnosti přijímali syrští křesťané evropské vlivy bez zábran a stali se později významnými nositeli a propagátory arabského obrození zvaného *nahḍa*.

Syrští muslimové se naproti tomu stavěli k evropskému impaktu zdrženlivě a často i s nedůvěrou a spatřovali v něm možné nebezpečí ohrožující jejich

náboženskou a kulturní identitu. Nicméně i muslimská Sýrie byla otevřena evropskému vlivu. Střediskem bohatých styků s Evropou se stal severosyrský Ḥalab, především díky tomu, že již od 15. století byl důležitou křižovatkou obchodních cest z Evropy přes Středozemní moře a dále do Íránu a Indie. V Ḥalabu zřizovaly evropské státy své konzuláty a italská města a francouzské přístavy tam měly své obchodní zastoupení. Zatímco Damašek byl tehdy centrem tradičního sunnitského islámu, v Ḥalabu se rozvíjel intenzivní kulturní život a působila v něm řada vynikajících arabských literátů a učenců. Důkazem toho je i fakt, že právě do Ḥalabu přicházeli evropští orientalisté, aby tam studovali klasický arabský jazyk a literaturu. Tradiční muslimští vzdělanci také přispívali k arabskému kulturnímu obrození, ale cestu k němu spatřovali takřka výhradně v návratu k starému kulturnímu dědictví.

Významnou úlohu v procesu kulturního obrození na území Sýrie a Palestiny sehrály křesťanské misie, a to jednak katolické, vedené francouzskými jezuity, jednak protestantské, vedené presbyteriány ze Spojených států amerických. Činnost misionářů se neomezovala zdaleka jen na zakládání teologických seminářů a vlastní misijní práci. Zasahovala do oblasti sociální, osvětové a kulturní. Misionáři zakládali školy, tiskárny, dali podnět k vydávání periodického tisku, budovali různé sociální instituce, vyvíjeli charitativní činnost. Protestantské a katolické misie se neobyčejně zasloužily o rozvoj školství zvláště na území Libanonu. Na amerických misijních školách se důsledně uplatňoval moderní systém výuky se zřetelem k přírodním vědám, ale i ke studiu arabského jazyka. Stojí za zmínku, že angličtina tam nebyla jako povinný předmět, zatímco na jezuitských školách se žáci povinně učili francouzštinu. V roce 1866 vznikla v Bejrútu Syrian Protestant College, pozdější Americká univerzita, jedna z nejlepších na Blízkém východě. Vynikající úroveň v ní měly zejména exaktní a přírodní vědy a medicína. V katolických školách se kladl větší důraz na humanitní předměty, zvláště na filologii. Také jezuité ovšem založili v Bejrútu vysokou školu, která se dodnes těší znamenité pověsti. Je to Université Saint-Joseph, mj. významné středisko arabistických studií. Pravoslavné misie z Ruska směřovaly především do Palestiny. Nejznámější byl pravoslavný seminář v Nazaretu, odkud pak byli studenti vysíláni na další teologické studium do Ruska, kde se dobře seznamovali i s jazykem a s ruskou literaturou.

Od 50. let se v Sýrii rozvíjel arabský periodický tisk. O jeho nezastupitelném podílu na vytváření moderní spisovné arabštiny a na vzniku moderní literatury budeme ještě hovořit. Jak uvidíme dále, syrští publicisté velkou měrou ovlivnili vznik a rozvoj periodického tisku v Egyptě.

K násilnému impaktu Evropy, formou vojenského vpádu a následné okupace, došlo v Egyptě. Ten po porážce egyptských mamlúků sultánem Selimem I. ovládala od roku 1516 Osmanská říše. Zemi spravovali turečtí guvernéři, ale mocenské pozice si do značné míry zachovala mamlúcká vojensko-feudální vrstva. Roku 1798 se na egyptském pobřeží vylodilo vojsko Napoleonovy expedice, zahájilo postup směrem na jih a v bitvě u pyramid bez velkých nesnází zlomilo odpor mamlúcké jízdy a obsadilo Káhiru.

Francouzi zůstali v Egyptě pouhé tři roky (1798–1801), ale jejich přítomnost měla pro další vývoj Egypta dalekosáhlý význam. Příchod Napoleonovy expedice znamenal pro Egypt první přímé seznámení s evropskou civilizací a kulturou a se všemi vymoženostmi tehdejší vědy. S armádou totiž přišli do Egypta i francouzští vědci, inženýři a mnozí další odborníci, jejichž úkolem bylo především sloužit potřebám a cílům vlastní armády a zajistit spolehlivou správu země, ale jejich činnost působila příznivě i na hospodářský a kulturní vývoj Egypta. Velká pozornost byla věnována administrativě, zemědělství, vyměřování pozemků, pořizování map, budování dílen, mostů a silnic. Francouzští vědci se však zajímali i o kulturní a stavební památky starověkého a islámského Egypta. Výsledkem jejich úsilí je mnohasvazkové, monumentální dílo *Description de l'Égypte*.

Přestože si Egyptané brzy začali uvědomovat, že evropská civilizace je nerosovatelně vyspělejší, hleděli vesměs na Evropany s nedůvěrou a nevráživostí. Francouzi byli pro ně především cizími vetřelci a jejich přítomnost vedla k růstu národního citění Egyptanů. Důležitou roli hrál i náboženský aspekt; Napoleonova expedice byla pokládána za novodobou křížáckou výpravu proti muslimům. Objevila se také oprávněná obava, že se v mocném proudu cizích vlivů rozplyne svébytnost arabsko-islámské kultury, že bude ohrožena samotná její existence. V důsledku toho nemohl Napoleon uskutečnit některé své pozitivní cíle, které by byly přinesly Egyptu prospěch. Chtěl např. zapojit do správy země Egyptany a oslabit privilegované postavení příslušníků tureckých a mamlúckých rodin. Také čištění ulic, osvětlení měst v noci, hygienická a různá další opatření narážela na odpor. Na kulturní život Francouzů (např. divadlo) se prostí Egyptané dívali s posměchem. Přesto však Francouzi zanechali v Egyptě hlubokou a trvalou stopu. Začali vydávat první noviny, *Courrier d'Égypte* a *La Décade Égyptienne*, a vytvořili v zemi předpoklady pro rozvoj tisku a školství. Jen velmi málo tehdejších vzdělanců, profesorů na azharském islámském učilišti, dovedlo prozíravě ocenit význam francouzské vědy a kultury, ale již v následujícím období se jejich počet rychle zvyšoval.

Vojenská situace francouzské expediční armády se v konfrontaci s Anglií a Tureckem stala neudržitelnou a donutila Francouze roku 1801 k evakuaci. Roku 1805 se dostal k moci Muḥammad 'Alī, velitel balkánských oddílů, které Turci poslali do Egypta proti Napoleonově expedici. Muḥammad 'Alī podléhal formálně suverenitě tureckého sultána, ale fakticky se stal neomezeným vládcem, a když si upevnil svou moc, začal vážně ohrožovat postavení sultána a jeho centrální vlády v Istanbulu. Rozhodl se vytvořit z Egypta moderní stát s dobře organizovanou správou a podle evropského vzoru vycvičenou armádou, s prosperujícím hospodářstvím, průmyslem a moderním školstvím. Tyto cíle, objektivně jistě pokrokové, však prosazoval s jemu vlastní tvrdostí a bezohledností. Třebaže byl v podstatě typem orientálního despoty, měl velké státnické schopnosti a je právem pokládán za zakladatele moderního Egypta.

Při uskutečňování svých ambiciózních cílů se ovšem nemohl obejít bez pomoci kvalifikovaných odborníků a poradců. Povolával je z Evropy, hlavně z Itálie a Francie, ale zároveň usiloval i o výchovu vlastních odborných kádřů. Začal systematicky vysílat do Evropy velké skupiny studentů, pocházejících ovšem převážně z privilegiovaných tureckých rodin, aby se vzdělávali na tamních středních a vysokých školách. Studovali vojenství, právo, politické vědy, technické vědy, ekonomii, lékařství, veterinární medicínu aj.

Velká pozornost se také věnovala systematickému překládání odborných a vědeckých děl, různých příruček, učebnic apod. Překládala se takřka výhradně díla ze zmíněných oborů. O krásnou literaturu, filosofii nebo umění neměl Muḥammad 'Alī zájem. Důležitým mezníkem v tomto ohledu bylo založení Jazykové školy (Madrasat al-alsun), kde probíhala příprava překladatelů a tlumočnicků.

Do období vlády Muḥammada 'Alího také spadá vznik periodického tisku, který se stal jedním z rozhodujících faktorů v procesu arabské *nahḍy* (kulturní obrody). V roce 1828 začaly vycházet oficiální noviny al-Waqā'ī' al-miṣrīja (Egyptské události). Díky svým vynikajícím redaktorům měly vysokou obsahovou i jazykovou úroveň. Od 30. let 19. století pak byly vydávány další noviny, zaměřené na vojenství, obchod a zemědělství, což plně odpovídalo pragmatickým záměrům Muḥammada 'Alího. Dodejme ještě, že v poslední čtvrtině 19. století došlo v Egyptě k velkému rozmachu publicistiky a že velká zásluha zde patří křesťanským emigrantům z Libanonu. V tomto období již vycházela dlouhá řada časopisů, z nichž některé měly převážně obsah kulturní, literární a naučný, např. al-Muqtaṭaf (od r. 1873 v Bejrútu, od r. 1885 v Káhiře), al-Hilāl (od r. 1892 v Káhiře, kde vychází dosud), Miṣbāḥ aš-šarq (od r. 1898 v Káhi-

ře). Zvláštní zmínku zaslouží noviny al-Ahrām, dodnes jeden z nejznámějších arabských deníků, který roku 1876 založili v Egyptě Libanonci Bišāra a Salīm Taqlā.

V novinách a časopisech mohli publicisté, literáti a představitelé nové inteligence šířit své pokrokové názory na reformu společnosti, pohotově reagovat na naléhavé otázky doby a v dalším období pak uveřejňovat přeložená nebo svá vlastní literární díla, hlavně povídky, ale i romány na pokračování. Není pochyb, že bez periodického tisku by se nemohly uskutečnit cíle arabské *nahdy*.

Tisk sehrál mimořádně důležitou roli i při vytváření moderního jazyka. Byl určen co nejširšímu okruhu čtenářů, a proto publicisté nemohli psát složitým, vyumělkovaným jazykem a rýmovanou prózou, jak bylo do té doby zvykem, nýbrž jazykem srozumitelným, zjednodušeným, sdělným. Periodický tisk má velkou zásluhu na vzniku moderní spisovné arabštiny a tím i na vzniku moderní arabské literatury. Uvedl do moderní arabštiny stovky nových slov, výrazů a termínů, z nichž velká část sice již existovala v klasické arabštině, ale začala být používána v jiném významu.

Jak již bylo uvedeno, rozvoj periodického tisku v Egyptě je nerozlučně spjat s činností syrských křesťanských emigrantů. V 2. polovině 19. století totiž opouštějí tisíce křesťanů Sýrii (převážně Libanon) a stěhují se do různých částí světa, zejména však do severní a jižní Ameriky a do Egypta. Emigrační vlna z Libanonu má své hluboké příčiny hospodářské, politické a náboženské. Do zámoří směřovaly hlavně početné rodiny těch, kdo nemohli najít ve své vlasti obživu. Novináři a literáti emigrovali především proto, že jim útlak osmanských úřadů, perzekuce a tvrdá cenzura znemožňovaly jejich práci a bránily jim vyjadřovat své názory. Pokud jde o náboženské poměry, v 2. polovině 60. let se v Libanonu velice zostřilo napětí mezi drúzy a maronity a vedlo k několika krvavým masakrům, jimž padlo za oběť mnoho křesťanů. Tyto události vyvolaly velké znepokojení i v Evropě. Již v roce 1864 poskytl sultán pod tlakem evropských velmocí Libanonu zvláštní statut, zajišťující širokou autonomii.

Muḥammad ‘Alī vládl v Egyptě do roku 1849. Jeho nástupci, ‘Abbās (1849–1854) a Sa‘īd (1854–1863) nebyli nakloněni energické politice radikálních reforem a přeměn, takže došlo k určitému zpomalení vývoje a stagnaci. Obrat nastal až za vlády chedíva Ismā‘īla (1863–1879), který opět cílevědomě prováděl politiku modernizace a reform. Jeho přáním bylo vytvořit z Egypta stát, který by se alespoň po vnější stránce podobal civilizované evropské zemi.

Vystupoval jako pokrokový, osvícený vladař a prohlásil, že „Egypt již patří Evropě, nikoli Africe“. Otevřel Egypt hospodářským zájmům Anglie a Francie, podnikal nákladné stavby, pořádal pompézní slavnosti, a jelikož státní pokladna nestačila tyto obrovské výlohy krýt, stále více se zadlužoval u evropských bank. Těžkou finanční újmou utrpěl Egypt stavbou Suezského průplavu, otevřeného roku 1869. Do roku 1875 vzrostl státní dluh na více než 90 miliónů liber. Následujícího roku ohlásil Ismā'il státní bankrot a Velká Británie a Francie převzaly nad egyptským hospodářstvím kontrolu. Tím se Egypt fakticky dostal do područí těchto velmocí, které bylo provázeno prudkým zhoršením hospodářské situace a životní úrovně obyvatelstva. To nakonec vedlo roku 1881 k rozhodné akci vlasteneckých složek armády vedených Aḥmadem 'Urābīm. Byla vytvořena národní vláda, cheďív Tawfiq (1879–1882) se ocitl v izolaci. Dramatické události posléze vyvrcholily intervencí britské armády, která v květnu 1882 bombardovala z lodí Alexandrii, zmocnila se Suezského průplavu a u Tell el-Kebíru porazila málo početné 'Urābího jednotky. Britské vojsko zůstalo v Egyptě více než sedmdesát let. Vláda se sice vrátila formálně do rukou cheďívů, ale skutečnými vládci byli britští generální guvernéri.

Období cheďíva Ismā'ila však přineslo i rozkvět kultury, školství a reformního hnutí. Začala vycházet řada nových periodik, arabských i cizojazyčných, úředním jazykem se stala arabština, která stále více zatlačovala turečtinu, nastalo nové období systematického překládání z evropských jazyků. K nejvýznamnějším rysům této doby však patří mohutný rozvoj školství všech stupňů. Vznikaly nové školy státní, soukromé i náboženské. Specialisty pro různé obory vychovávaly odborné školy. Literát a významný osvětový činitel 'Alī Mubārak (1823–1893) založil v Káhiře školu Dār al-'ulūm (Dům věd) a prosadil v ní evropské učební osnovy, v nichž se kromě tradičních islámských disciplin pamtovovalo i na přírodní vědy, matematiku, sociologii a další předměty. Aby zpřístupnil naučnou i krásnou literaturu širším vrstvám čtenářů, vyžádal si od cheďíva souhlas k založení státní veřejné knihovny, z níž vznikla nyníjší káhirská knihovna Dār al-kutub (Dům knih).

Publicisté a překladatelé propagovali nutnost sociálních reforem. Mezi nimi zvláště vynikl Qāsim Amīn (1865–1908), jehož jméno je v celém arabském světě spjato s bojem o emancipaci arabské ženy. Amīn poukazoval na zhoubné následky nerovnoprávného postavení ženy a přestože se zpočátku odvolával na Korán a *šarī'u* (islámský zákon), vyvolaly jeho názory silný odpor. Ten však Amīna podnítil k tomu, aby zaujal ještě rozhodnější postoj vycházející z moderní evropské vědy. Tak se začal vytvářet sekularistický směr reformního hnutí

v Egyptě, oddělující islám od moderní civilizace, v níž je islám sice respektován, ale není základním vodítkem pro uspořádání společnosti.

Obrodnému procesu této epochy se však nemohl vyhnout ani samotný islám. Je třeba mít na zřeteli, že islám do té doby určoval sociální a politické normy života. Reformní snahy však měly malou naději na úspěch, dokud si monopolní postavení zachovával tradicionalistický ortodoxní islám, který byl překážkou pokroku a požadovaných změn. Proto pod tlakem naléhavých potřeb doby a měnící se společnosti začalo v 70. letech 19. století hnutí za reformu islámu. Toto hnutí nastolilo nový výklad a řešení řady právních, etických, filosofických a politických problémů. Vytyčilo požadavek svobody lidské vůle, rozumové aktivity a iniciativy osobnosti, odmítlo fatalistické chápání predestinace a zdůraznilo úlohu lidského poznání. Výrazná je racionalistická tendence islámského reformismu. I když reformisté jako věřící muslimové postulovali primát víry nad rozumem a tvrdili, že hlavním zdrojem poznání je zjevení slovo v Koránu, pokládali rozum za kritérium pravdy, za nástroj, který člověku zprostředkuje poznání a ovládnutí přírody.

Za zakladatele islámského reformismu je pokládán **Ġamāluddīn al-Afġānī** (1839–1897). Pocházel z Íránu nebo Afghánistánu, studoval v Íránu a Indii a působil pak střídavě v mnoha zemích, v Egyptě, Francii, Anglii, Rusku, Íránu a Indii. Vystupoval rozhodně proti britskému kolonialismu a vyzýval muslimy, aby se sjednotili a vydobyli si znovu svobodu. Jeho program vycházel z panislámské ideje, jeho cílem bylo vytvoření silné islámské říše, schopné čelit evropské expanzi. Nepopíral význam národního citění, ale za nejsilnější pouto pokládal islám. Věřil v budoucnost pravého, autentického islámu a ostře polemizoval s těmi, kdo tvrdili, že islám je brzdou pokroku a vědeckého poznání (např. E. Renan). Proto usiloval o oproštění islámu od pověr, cizích elementů (*bid'a*, pl. *bida'*) a dogmatismu. Žádal, aby ve výkladu Koránu bylo používáno rozumu. Ostře se stavěl proti fatalismu, zdůrazňoval odpovědnost člověka a svobodu lidské vůle.

Jeho nejvýznamnějším žákem a dalším čelným představitelem islámského reformismu byl Egyptan **Muḥammad 'Abduh** (1849–1905). Studoval na Azharu a v Káhiře se setkal s al-Afġānīm a stal se jeho nejbližším spolupracovníkem. Po porážce Aḥmada 'Urābiho musel odejít do vyhnanství pro svůj protianglický postoj a působil s al-Afġānīm v Paříži a Londýně. Roku 1888 se vrátil do Egypta a začal zastávat mnohem umírněnější názory. Za nejpotřebnější pro Egypt považoval reformy, výchovu, školství a osvětu, což pokládal za předpoklad k dosažení politické emancipace. Pro tyto cíle byl ochoten spolupracovat

s Brity. Také on přikládal velký význam rozumové aktivitě a hájil názor, že islám je naprosto slučitelný s vědeckým pokrokem a může se stát základem moderní společnosti. 'Abduh hluboce a dlouhodobě ovlivnil duchovní vývoj Egypta. Za jeho žáky se pokládalo mnoho vynikajících představitelů egyptské inteligence – literátů, vědců, publicistů, veřejných, kulturních a politických činitelů, kteří dále rozvíjeli jeho názory a podněty, někdy ovšem s pozoruhodnou sekularizující tendencí.

Počátky moderní arabské literatury

OBECNÁ CHARAKTERISTIKA NOVÉ LITERATURY

V období *nahdy* se dostává do popředí společenské poslání rodící se nové literatury, která je pokládána za účinný nástroj k šíření nových idejí, reforem a osvěty. Převahu získává mimoestetická funkce literatury, hlavně didaktická, osvětová a výchovná. Vzdůstá proto význam prózy, na niž se ovšem nekladou přísná estetická měřítka. Tato próza má většinou blíže k literatuře faktu než k literatuře krásné. Při posuzování díla má primát jeho obsahová a ideová stránka.

Zákonitě se objevuje naléhavý problém kulturní orientace. Základní otázka zní: Kde hledat zdroje kulturní obrody? V odpovědích na tuto otázku se vyhraňují dvě protikladné koncepce. První hledá tyto zdroje v návratu ke klasické arabské literatuře, druhá v příklonu k evropské literatuře. Poezie má staré a bohaté tradice; proto se básníci obracejí ke klasickým vzorům a v prvním období píší pseudoklasickou poezii. Prozaikové naproti tomu mají výběr velice omezený. Ve „vysoké“ literatuře klasické epochy nacházejí v podstatě jen krátké adabové útvary a *maqāmu*. Tento literární žánr se někteří spisovatelé pokoušejí obnovit a naplnit novým obsahem. Pokusy o jeho oživení selhávají,

neboť struktura tohoto literárního žánru a jeho možnosti zdaleka nevyhovují estetickým záměrům autorů při ztvárnění nové skutečnosti a jejích problémů. Měla-li být nová realita umělecky ztvárněna, vyžadovala kvalitativně novou literaturu, a nový obsah vyžadoval radikální změnu forem. Další vývoj arabské prózy je spjat s evropskými literárními žánry – s povídkou, novelou, románem a dramatem.

Při popisu arabské literatury (a asijských literatur obecně) lze jen do jisté míry uplatňovat kritéria, periodizaci a termíny odvozené z evropských literatur. Vývoj novodobé evropské literatury od osvícenského románu přes romantismus, realismus, naturalismus až k různým moderním směrům (surrealismus, existencialismus, tzv. iracionální a absurdní literatura apod.), který trval zhruba dvě století, proběhl v těchto literaturách ve zhuštěné formě během několika desetiletí. Tyto různé směry a proudy se zde objevují paralelně, vedle sebe, dokonce často v díle jednoho a téhož autora.

SÝRIE

Klasický kulturní odkaz a evropská kultura

V Sýrii a později i v Egyptě jsou první literární pokusy spjaty s návratem ke klasickým tradicím arabského písemnictví a se snahou vzkřísit starý kulturní odkaz a učinit jej základem moderní kultury. Představitelem těchto snah byl **Nāṣif al-Jāziḡī** (1800–1840). Pocházel z křesťanské rodiny a již od mládí s mimořádným zaujetím studoval arabský jazyk a klasickou arabskou literaturu. Jazykové a literární zájmy ho vedly k tomu, že se – byť byl křesťanem – naučil zpaměti Korán. Proslul jako literát a filolog. Neznal žádný evropský jazyk, byl typem tradičního arabského vzdělance. Z básníků se obdivoval nejvíce al-Mutanabbīmu, v próze jej zvláště zaujaly *maqāmy* al-Ḥarīrīho. Napsal řadu filologických děl a studií o arabské literatuře. Skládal samozřejmě i poezii v tradičním duchu. V próze šel ve stopách al-Ḥarīrīho a podle jeho vzoru napsal sbírku šedesáti *maqām* pod názvem *Maḡmaʿ al-baḡrajn* (Spojení dvou moří; Bejrút 1856). Je to složitá, květnatá rýmovaná próza, v níž autor osvědčuje verbální virtuozitu, ale na rozdíl od svého slavného předchůdce úplně obětuje obsah formě a rafinovaným jazykovým konstrukcím. V jeho *maqāmách* se měl čtenář hlavně poučit o gramatice a osvojit si neobvyklé, vzácné výrazy.

Odlišný, moderní přístup volil ve své mnohostranné činnosti další čelný představitel arabské *nahdy* v Sýrii, **Buṭrus al-Bustānī** (1818–1883), filolog, literát, publicista a význačný kulturní a osvětový činitel. Pocházel z maronitské rodiny v dnešním Libanonu, získal nejprve tradiční arabské vzdělání, ale naučil se i latinu a italštinu a osvojoval si i evropskou kulturu. Navázal aktivní spolupráci se školou protestantské americké misie v Bejrútu. Na rozdíl od al-Jāziğhiho nelpěl tolik na tradici a prozíravě pochopil, že budoucí arabská literatura musí mít nový obsah i nové formy. Snahy o obrodu *maqāmy* pokládal za anachronismus. Hájil také názor, že k nové arabské kultuře patří moderní jazyk, oproštěný od samoučelné rétoriky. Kulturnímu a literárnímu obrození v Sýrii prokázal cennou službu založením a redigováním časopisu al-Ġinān (Zahrady), který publikoval původní i přeloženou literaturu, recenze, polemiky aj. S jeho jménem je spjata i novodobá arabská lexikografie. Al-Bustānī věnoval velké úsilí studiu arabského jazyka a výsledkem jeho mnohaleté práce byl vynikající slovník *Muḥīṭ al-muḥīṭ* (Oceán oceánu), který si dodnes zachoval svou hodnotu a je arabskými odborníky stále používán. Aby vyšel vstříc vzdělávacím a osvětovým cílům arabské *nahdy*, přikročil al-Bustānī v posledních letech svého života k vydávání první arabské encyklopedie nazvané *Dā'irat al-ma'ārif* (Soubor vědomostí). Získal pro tento velký projekt schopné spolupracovníky, mj. i z členů své rodiny, a vtiskl mu moderní koncepci. Hodně čerpal z arabské vědy a filosofie, ale opíral se i o britská a francouzská encyklopedická díla. Po jeho smrti vydávali další svazky členové jeho široce rozvětvené rodiny, ale přesto zůstala tato encyklopedie nedokončena. Poslední, jedenáctý svazek vyšel roku 1900. Kromě toho se al-Bustānī zapsal i do dějin arabského školství. V roce 1863 založil v Bejrútu Národní školu (al-Madrasa al-waṭanīja), první laickou školu středního stupně na arabském Východě. Vyučovalo se v ní moderními metodami, přejatými hlavně z amerických misijních škol, a do výuky byly zařazeny kromě arabštiny a arabské literatury také přírodní vědy, matematika, angličtina, anglická literatura aj. Třebaže se al-Bustānī nevěnoval přímo literární tvorbě, vytvořil svou průkopnickou činností nezbytné předpoklady k arabské kulturní, a tedy i literární obrodě v Sýrii.

Sýrie je plným právem pokládána za kolébkou arabské *nahdy*, a jestliže se těžiště arabského literárního dění přeneslo v posledních desetiletích 19. století do Egypta, pak to bylo nejen v důsledku příznivějších politických poměrů v Egyptě, ale i zásluhou syrských literátů, kteří v Egyptě působili.

Ideje osvícenství a národního obrození.

‘A. al-Kawākibī, Ğ. Dallāl, Adīb Ishāq

Na území Sýrie se zasloužil o šíření idejí národního a kulturního obrození literát a publicista **‘Abdarrahmān al-Kawākibī** (1854–1902). Redigoval několik listů, v nichž zaměřil své úsilí především proti tureckému národnostnímu útlačku a na podporu osvobozenického boje Arabů. Pro své názory byl několikrát vězněn a rozhodl se pak odejít do Egypta, kde se setkal s Ğamāluddīnem al-Afġānim a Muḥammadem ‘Abduhem. Z Egypta podnikl mnoho cest po Africe a Asii, stýkal se s vladaři a státníky a snažil se získat jejich podporu pro osvobození Arabů od turecké nadvlády.

Kromě mnoha novinářských článků napsal dvě závažná díla. První je namířeno proti samovládě, represivní politice sultána Abdülhamida a má název *Ṭabā’i’ al-istibdād* (Charakter samovlády). Druhé dílo nazval *Umm al-qurā* (Matka měst; tj. Mekka) a popsal v něm své cesty po zemích arabského Východu. Jeho ideálem bylo vzkříšení někdejší arabské moci a slávy. V panislamismu viděl nebezpečí pro politickou nezávislost arabského světa.

Hlasatelem osvícenských idejí v Sýrii byl **Ğibrā’il Dallāl** (1836–1892), původem z křesťanské rodiny v Ḥalabu. Navštěvoval misijní školy, naučil se několika jazykům a hodně cestoval po Evropě, kde se vyhranily jeho názory a stal se stoupencem politického liberalismu a parlamentního zřízení. Psal formou sice tradiční, ale obsahem angažovanou poezii namířenou proti autokratickému policejnímu režimu sultána Abdülhamida a proti pověrám a tmářství. Osudnou se mu stala jeho slavná revoluční *qaṣīda* nazvaná *al-Ars wa ’l-hajkal* (Trůn a přízrak), prodchnutá idejemi francouzských osvícenců. V jejím názvu použil obrazů jednoznačně srozumitelných; trůn symbolizuje Abdülhamidovu despotii a přízrak reakční duchovenstvo bránící jakýmkoli pokusům o pokrok a osvětu. Po zveřejnění této básně turecké úřady držely Dallála ve vězení až do jeho smrti.

Známým představitelem osvícenského myšlení na arabském Východě byl v 70. a 80. letech damašský rodák **Adīb Ishāq** (1856–1885), literát, publicista a překladatel. Začal působit jako redaktor bejrútského listu at-Taqaddum. Vystupoval v něm proti náboženskému fanatismu a národnostnímu útlačku a vytyčil požadavek tolerance a svobody. Jako mnozí syrští a libanonsí literáti a publicisté odešel do Egypta (1876); v Káhiře vydával deník Miṣr a v Alexandrii at-Tiġāra. V roce 1880 odjel do Paříže, kde rovněž vydával list Miṣr al-Qāhi-

ra. Z Paříže vedla jeho cesta do Bejrútu a znovu do Káhiry. Když vypuklo 'Urábího povstání, vrátil se do Bejrútu.

Jeho názorový profil utvářelo především francouzské osvícenství. V popředí jeho pozornosti byla svoboda jako přirozené, nezadatelné právo člověka. Ústavu a svobodně zvolený parlament pokládal za záruku rovnosti občanů před zákonem. Jako osvícenský myslitel zdůrazňoval nutnost vzdělání a mravního povznesení národa. Z. I. Levin jej označuje za jednoho z prvních hlasatelů arabského nacionalismu. Tuto charakteristiku je třeba chápat v širším kontextu jeho politického programu. Ishāq byl přesvědčen, že v rámci osmanismu a panislamismu (semknutí muslimů kolem tureckého sultána) se může uskutečnit celoarabské sjednocení.

Adīb Ishāq byl vynikající stylista; užíval ještě hojně rýmovanou prózu a psal obrazným, metaforickým jazykem s rétorickými figurami. Za svůj krátký život vytvořil poměrně obsáhlé dílo, které kromě překladů zahrnuje i mnoho publicistických prací a básní vydaných ve sborníku *ad-Durar* (Perly).

Obraz Evropy a Evropanů. Dva „cestopisy“ A. F. aš-Šidjāqa

Ke kontaktům Arabů se Západem docházelo nejen na arabském Východě, ale i v Evropě. Mnoho egyptských stipendistů odjíždělo na dlouholetá studia do Francie již v první polovině 19. století za vlády Muḥammada 'Alího (1801–1849). Jeden z nich, Rifā'a Rāfi' aṭ-Ṭaḥṭāwī, uložil své bohaté zkušenosti a poznatky z pobytu ve Francii v didakticko-cestopisném díle, které stojí u samotných počátků novodobého arabského písemnictví (viz níže, s. 33). Kulturní styky, obchodní cesty nebo spolupráce s křesťanskými misemi přiváděly do Francie, Itálie, Anglie i jiných zemí také Syřany a Libanonce. **Aḥmad Fāris aš-Šidjāq** (1804–1887; původním jménem Fāris aš-Šidjāq) pocházel z maronitské rodiny v libanonském 'Ašqūtu. Jeho bratr As'ad přestoupil k protestantismu, byl za to perzekvován maronitským klérem a ve vězení zemřel. Fāris se stal rovněž protestantem, ale opustil Libanon, léta 1825–1834 strávil v Egyptě a pak pracoval jako učitel a korektor u americké presbyteriánské misie na Maltě. Roku 1848 ho povolala londýnská Society for the Propagation of the Gospel do Anglie, aby provedl revizi arabského překladu Bible. Aš-Šidjāq pak žil střídavě v Anglii a ve Francii až do roku 1857. Tehdy odešel do Tunisu, kde konvertoval k islámu a přijal jméno Aḥmad. Posléze přesídlil do Istanbulu, působil tam jako publicista a vydával v letech 1861–1883 politický týdeník al-Ġawā'ib (Nové zprávy).

V Turecku se stal hlasatelem osmanismu a panislamismu, zároveň však byl silně ovlivněn osvícenskými idejemi. Vystupoval proti všem projevům zaostalosti a tmářství, kritizoval dogmatismus a nesnášenlivost duchovenstva a hájil práva žen.

Do dějin moderní arabské literatury se zapsal dvěma významnými díly, v nichž zevrubně a poutavě popsal své zkušenosti, poznatky a dojmy z Anglie a Francie. Jsou to: *as-Sāq 'alā 's-sāq fīmā huwa 'l-Fārjāq* (1855) a *Kašf al-muchabbā 'an funūn Ūrubbā* (1867). Oba tituly stylizované v rýmované próze lze obtížně doslova přeložit. V titulu prvního díla je navíc novotvar vytvořený ze jmen Fāris a Šidjāq a označující autora samého. Volný překlad by tedy zněl: Nohu přes nohu (tj. příjemné posezení) při vyprávění o Fārisu aš-Šidjāqovi. Volný překlad druhého titulu: Odhalení skrytých faktů o rozmanitých věcech týkajících se života v Evropě.

V obou dílech osvědčil aš-Šidjāq nejen své široké vzdělání a rozhled, ale i mimořádnou pozorovací schopnost, bystrý a samostatný úsudek, snahu o nezaújatý pohled, smysl pro jemný humor a literární talent. První kniha spojuje v sobě prvky autobiografické a cestopisné. Bez nadsázky lze říci, že autor poznal takřka všechny oblasti evropského života – města i venkov, různé společenské vrstvy od těch nejnižších až po aristokracii, politické, ekonomické, sociální a kulturní instituce (politický a ekonomický systém, školství, zdravotnictví aj.) a samozřejmě i dějiny, umění a literaturu obou popisovaných zemí. Zvláštní zájem věnoval vztahům mezi lidmi, rodinným poměrům, mravům a povahovým vlastnostem. Za zmínku stojí dva charakteristické rysy jeho metody. Aš-Šidjāq usiluje – a namnoze se mu to daří – o objektivní přístup, o vytčení kladných i záporných stránek daného předmětu (např. když mluví o povahových vlastnostech Angličanů). Vedle toho má stále na zřeteli srovnávací aspekt; porovnává život v Anglii a ve Francii, mentalitu, mravy a chování Angličanů a Francouzů a své poznatky konfrontuje s poměry na arabském Východě. Nutno zdůraznit, že mnohé jeho postřehy si dodnes uchovaly svou platnost.

Toto aš-Šidjāqovo dílo nelze ovšem označit za uměleckou prózu. Autor chtěl především čtenáře poučit, ale v duchu tradic klasického *adabu* si k tomu zvolil poutavé, živé vyprávění s mnoha epickými elementy.

Druhé dílo, vydané již po autorově konverzi a po přesídlení do Istanbulu, prozrazuje delší časový odstup a svým charakterem se blíží spíše pojednání s mnoha historickými, sociologickými, filosofickými aj. exkursy. Aš-Šidjāq v něm poněkud modifikoval svá hodnotící kritéria ve prospěch Francouzů,

jimž byl v první knize mnohem méně nakloněn než Angličanům. Ocenil význam Francie jako země vědy, filosofie, umění a osvícenských idejí. Francouzští osvícenci, zejména Voltaire, velice ovlivnili jeho názory a postoje.

Aš-Šidjāqova díla se těšila velké oblibě a až do začátku 20. století patřila k tomu nejlepšímu, co arabští autoři vytvořili v epoše kulturní obrody.

Počátky dramatické tvorby

Na území dnešního Libanonu se zrodilo moderní arabské divadlo. Klasická arabská kultura drama v pravém smyslu toho slova neznala. Přesto je třeba v této souvislosti uvést dva specifické žánry, které sice nelze pokládat za předchůdce moderního arabského divadla, ale které jsou zároveň dokladem toho, že scénické předvádění nebylo Arabům zcela cizí.

První z těchto žánrů je tzv. *ta'zija* (dosl.: vyjádření soustrasti). Vznikla a rozšířila se především v ší'itských kruzích Íránu. Představovala scénické ztvárnění utrpení a tragické smrti Husajna, Ĥasana a dalších potomků chalífy 'Alího. *Ta'zije* se hrály v prvních deseti dnech muslimského měsíce muḥarramu za hudebního doprovodu a jejich předvádění vyvolávalo vzrušené emoce přecházející často v nebezpečný náboženský fanatismus. Ten někdy dostoupil takové míry, že herci stržení tragikou předváděných událostí spáchali sebevraždu nebo že rozvášněné davy přepadávaly na ulicích cizince. Proto byly *ta'zije* v Íránu po první světové válce silně omezovány. Většina těchto her byla napsána persky, ale existovaly i *ta'zije* arabské, které však neměly zdaleka takový vliv jako v Íránu, protože mezi Araby převládá sunnitský islám.

Dalším žánrem scénického předvádění byla stínohra (*chajāl az-ẓill*). Ta pravděpodobně přišla prostřednictvím Mongolů z východní a jihovýchodní Asie. Největší obliby dosáhla u tureckých a arabských lidových vrstev. Pozoruhodně se rozvinula zvláště ve středověkém Egyptě. Předváděla zábavné, komické a poutavé příběhy, v nichž vystupovali řemeslníci, obchodníci, zloději, taškáři, tuláci, poživači hašiše, prostopásníci a lidé s různými tělesnými vadami. Stínohry měly často zjevný či skrytý satirický osten. Jsou zdrojem zajímavých informací o životě středních a nižších vrstev egyptských měst. Zachovalo se mnoho rukopisů stínových her, z nichž některé jsou psány ve verších a rýmované próze, jiné v egyptském hovorovém jazyce. Z autorů egyptských stínohr zaslouží zmínku **Muḥammad ibn Daniĵāl** (z. 1311) a **Ĥasan al-Qaššāš** (19. stol.), který přispěl k oživení tohoto lidového umění. Stínohry byly oblíbeny i v Sýrii, kde však podléhaly silnějšímu tureckému vlivu.

Podněty ke vzniku moderního arabského divadla však přicházely z Evropy. Již za Napoleonovy expedice sledovali někteří Egypťané divadelní představení Francouzů, ale ta tehdy vzbuzovala ještě spíš údiv nebo i posměch. V Sýrii se Arabové seznamovali s divadlem ve školách a kulturních institucích zřízených katolickými a protestantskými misemi. Již v první polovině 19. století zajížděly do Alexandrie a Káhiry italské soubory, které však hrály většinou pro tamní Evropany.

Prvním průkopníkem arabského divadla byl libanonský maronita **Mārūn an-Naqqāš** (1817–1855), bohatý obchodník, který jezdil do Evropy, naučil se francouzsky a italsky a rozhodl se propagovat divadlo ve své zemi. Nejprve adaptoval Molièrova Lakomce a uvedl jej ve svém domě v Bejrútu. Hru podstatně upravil a pozměnil, postavám dal arabská jména a děj situoval do jiného prostředí. Jeho pokus měl velký úspěch, ačkoliv ženské role museli hrát s ohledem na společenské a náboženské předsudky muži a chlapci. An-Naqqāš pak dal postavit větší divadelní sál a napsal ještě další dvě hry. V první zpracoval jeden příběh z Tisíce a jedné noci pod názvem *Abū 'l-Ḥasan al-Muḡaffāl* (Abú 'l-Hasan Prostáček) a ve druhé upravil Molièrova Tartuffa.

Předčasná smrt an-Naqqāše znamenala zpomalení tohoto slibného vývoje, ale divadelní umění již zapustilo v Libanonu kořeny. Divadlo se hrálo v Bejrútu i v jiných městech, vytvářely se ochotnické skupiny a uváděly se adaptované i původní hry. **Salīm al-Bustānī** (1848–1884) se na rozdíl od an-Naqqāše inspiroval hlavně Shakespearovými dramaty. Podle Romea a Julie napsal hru *Qajs wa Lajlā* (Qajs a Lajla). **Naḡīb al-Ḥaddād** (1867–1899) psal historická dramata z arabských dějin nebo podle evropských románů (W. Scott) a her (Shakespeare, Corneille). Řada syrských dramatiků, mezi nimi i synovec Mārūna an-Naqqāše Salīm, odešla v 60. letech a později, někdy i se svými skupinami, do Egypta, kde významně přispěla k rozvoji egyptského divadla.

PALESTINA

Pravoslavné misie a ruská kultura a literatura

V Palestině a do jisté míry i v Sýrii vyvíjela velkou kulturní a misijní činnost ruská pravoslavná církev, která měla samozřejmě největší oporu mezi pravoslavnými Araby. Ruské vlivy se datují od 30. let 19. století a projevy se v několika směrech. Vedly především obecně k povznesení kulturní úrovně arabských pra-

pravoslavných křesťanů, o něž se řecká duchovenská hierarchie do té doby starala velmi málo. V Jeruzalémě a pak i v jiných městech byly zakládány školy pro chlapce i pro dívky. Pravoslavní Arabové měli také možnost studovat v Rusku na církevních i světských školách. Tito stipendisté se během několikaletého studia naučili spolehlivě ruský jazyk a stali se po návratu nadšenými propagátory ruské kultury a překladateli ruské literatury. Ruská vláda a církev poskytovaly nemalou materiální pomoc při zakládání škol, tiskáren nebo charitativních institucí.

K prohloubení ruského kulturního vlivu v Palestině a Sýrii přispělo významně založení Palestinské společnosti roku 1882. Ta rozvinula intenzivní činnost hlavně na poli školství, ale uplatňovala se i v oblasti sociální a charitativní práce.

Jedním z důležitých středisek šíření ruské kultury a literatury v Palestině byl učitelský seminář v Nazaretu. V něm studoval šest let publicista a literát **Chalil Bajdas** (n. 1875). Jeho vztah k literatuře obecně a kritéria jejího hodnocení se utvářely – podobně jako u mnoha dalších absolventů pravoslavných škol – na základě četby ruských klasiků: Puškina, Gogola, Dostojevského, Turgeněva a zejména Tolstého. V roce 1908 začal Bajdas vydávat v Haifě literární časopis *an-Nafā'is* (Klenoty). Ten vycházel dva roky, pak jej Bajdas vydával tři roky v Jeruzalémě a po delší přestávce zaviněné zřejmě finančními těžkostmi se mu podařilo vydat opět v Haifě ještě ročník 1919. Bajdas se tímto časopisem velice zasloužil o propagaci románu a povídky. Uvěřejňoval v něm na pokračování romány přeložené většinou z ruštiny. On sám hodně překládal, ale psal i povídky a byl autorem románu *al-Wārīt* (Dědic; 1920). Ve svých teoretických úvahách se vyznával ze svého obdivu k románovému umění, což v tehdejší době znamenalo jít proti mínění převážné části veřejnosti, která hleděla s despektem na literární fikci psanou ve formě evropských prozaických žánrů. Věřil, že román má nezastupitelnou úlohu v kultuře moderní společnosti. Na spisovatele kladl vysoké nároky, žádal od něho hlubokou znalost života, prostředí a poměrů, o kterých píše, „aby přečetl stovky románů a stovky historických knih“, aby si bral látku ze života a z charakteru člověka, aby ji zpracoval logicky a v souladu se skutečností. Opravdový spisovatel je podle něho prorokem, který svým vnitřním zrakem vidí to, co je jiným skryto, básníkem s velkou představivostí, ale i sociologem schopným porozumět společenským problémům a konfliktům. Bajdas ovšem neopomněl zdůraznit i morální poslání literatury, její didaktickou, vzdělávací a osvětovou funkci. Proto má spisovatel psát pro široký okruh čtenářů, proto má román „velebit ctnosti, kritizovat neřesti, zjemňovat mravy, osvěcovat mysl, očisťovat srdce a vést k nápravě lidského jednání“. Není

pochyb, že Chalil Bajdas vytvářel příznivé klima pro vznik a rozvoj moderní literatury v Palestině.

IRÁK

Na prahu reform. Literární salóny a kluby

Irák byl jako nejvýchodnější výspa Osmanské říše více izolován od obrodných proudů a evropského vlivu než arabské země v Levantě nebo Egypt, a proto v něm začalo období *nahdy* později. V 19. stol. zde měla tradice ještě hluboké kořeny a ovládala jak životní styl, tak i duchovní život, kulturu a literaturu. Turečtina jako úřední jazyk vytlačovala arabštinu i ve školách, které měly vesměs nízkou úroveň a zaměřovaly se především na Korán a tradiční islámské disciplíny. Nicméně nelze opominout v této souvislosti zásluhy dvou tureckých osvícených, pokrokově smýšlejících guvernérů, kteří přispěli ke kulturnímu a civilizačnímu povznesení této země. Již v první polovině 19. století to byl Dāwūd paša, který vykonával v Iráku funkci místodržícího v letech 1817–1831. Podporoval arabskou kulturu, neboť sám znal arabštinu a četl klasickou arabskou literaturu, podněcoval stavební činnost a zakládání nových škol. Od roku 1869 spravoval Irák guvernér Midhat paša, současník egyptského chedíva Ism'īla. Tehdy byla v Bagdádu otevřena první tiskárna, začala se rozvíjet žurnalistika, Irák se částečně vymanil z kulturní izolace a otevřel se reformním snahám hlásaným egyptskými a syrskými žurnalisty.

Také v Iráku působily křesťanské misie, ale jejich vliv byl podstatně menší než v Libanonu, Sýrii a Palestině, neboť islám zde měl velice silné pozice a muslimské obyvatelstvo bylo rozděleno na dva zhruba stejně početné tábory – na ší'ity a sunnity. Přesto dosáhly misie na několika místech výraznějších úspěchů a ovlivnily příznivě kulturní život. Byly to hlavně mnišské řády. V Mosulu působili dominikáni, kde založili tiskárnu, a v Bagdádu karmelitáni, jejichž klášter se stal jedním z nejdůležitějších kulturních center.

Na počátku 20. století se v Bagdádu začal rozvíjet čilý literární ruch, především v literárních salónech a klubech, kde se pravidelně scházeli básníci, učenci, žurnalisté a další osobnosti veřejného života a diskutovali o problémech arabského kulturního obrození, hovořili o nových knihách, přednášeli poezii a seznamovali se s výsledky moderní vědy. K nejznámějším patřily kluby 'Abdarrahmāna al-Kajlāniho a Maḥmūda al-Kajlāniho.

Velké popularitě se těšil v Bagdádu salón básníka Ma'rūfa ar-Ruṣāfiho (viz níže), proslulý zajímavými diskusemi a duchaplnou zábavou. Také básník Ğamīl Ṣidqī az-Zahāwī (viz níže) se scházel se svými přáteli a byl uznávaným arbitrem při jejich často prudkých sporech a polemikách.

Pravidelně každý pátek se scházel v klášteře karmelitánů literární klub jeho představeného Anastase al-Karmalího. Rozhovory se zde točily hlavně kolem problémů jazyka, literatury, poezie, dějin a poznávání cizích zemí. Jak píše Aḥmad Maṭlūb ve své monografii o literární kritice v Iráku, nebylo tehdy v Bagdádu literáta, vědce nebo orientalisty, který by neznal otce al-Karmalího, osobnost s hlubokým vzděláním, rozhledem a neobyčejně příjemným vystupováním. Svým návštěvníkům dával al-Karmalí ochotně k dispozici všechny nové časopisy, knihy i rukopisy ze své bohaté sbírky. V jeho klášteře se scházeli i novináři, lékaři a další představitelé irácké inteligence. Se jménem al-Karmalího jsou spjaty i počátky irácké literární kritiky. Od roku 1911 vydával al-Karmalí časopis Luġat al-'Arab (Jazyk Arabů), který přinášel kritické recenze nových knih, články o arabském jazyce a literární diskuse a polemiky.

Poezie

Nejvýraznějšími osobnostmi irácké literatury tehdejší doby byli básníci tradičního směru **Ğamīl Ṣidqī az-Zahāwī** (1863–1936) a **Ma'rūf ar-Ruṣāfi** (1875–1945). Az-Zahāwī absolvoval právnické studium v Bagdádu a zastával pak různé funkce ve státních úřadech, byl profesorem literatury v Istanbulu a po návratu do Bagdádu vyučoval na katedře islámského práva. Kromě arabštiny znal turečtinu a perštinu; evropské jazyky nestudoval, ale v překladech četl evropskou literaturu a filosofii. Politicky byl liberálem a stoupencem parlamentní demokracie. Z toho vyplývaly jeho probritské postoje, a to i v době britského mandátu (1918–1930). Jeho sympatie s Brity a ochota ke spolupráci s nimi způsobily, že měl mnoho odpůrců a byl často napadán v tisku. Příčiny k nevybíravým útokům na jeho osobu však zavdaly i jeho angažované básně, pokrokové názory a literárně kritické soudy.

Az-Zahāwī psal poezii formou tradiční, ale moderní svým obsahem a srozumitelným jazykem. Vyslovoval se v ní k naléhavým politickým, sociálním a náboženským otázkám, často vystupoval na obranu práv arabské ženy a sklízel za to velkou nevěřivost v kruzích konzervativních muslimů. Kritizoval despotickou vládu sultána Abdülhamida a vyzýval Arabý, aby se proti turecké nadvládě sjednotili. Velký ohlas a rozruch vyvolala jeho rozsáhlá poéma